

Bu il UNESCO Monqolustan və Altay çöllərində böyük türk tarixinə şahidlik edən Tonyükük yazısının 1300 illiyini qeyd edir. Bu münasibətlə aprel ayının 24-də Beynəlxalq Türk Akademiyası "Böyük Çöl mədəniyyəti: Tonyükük mirası və Çağdaş Türk dünyası" adlı onlayn konfrans keçirdi. Konfransda 15-dən artıq ölkənin türkoloqları, türkologiya elmi üzrə mütəxəssisləri çıxış edərək, Tonyükük ilinin 1300 illiyinə həsr olunmuş məruzələr və təkliflərini səsləndirdilər.

ABŞ-in Miçiqaq Universitetinin professoru, böyük türkoloq Timur Kocaoğlu həmin konfransda "Orhun yazılarında ortağ türk yazı dili və sonrası" adlı məruzəsi çox böyük maraqla qarşılandı. Timur Kocaoğlunun həmin məruzəsi oxucularımız və türkologiya elmi ilə maraqlananlar, türkoloqlar, dilçilər üçün maraqlı olacağını nəzərə alaraq, türk dilindən tərcümə edib, diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm.

Aida Eyvazlı

Tonyükük kitabəsinin Güney üzü, 8-ci sətir:

"Yağımız tegre oçoq teg erti. Biz aş teg ertimiz"—türk dilinə çevirəndə bu sözlər belə mənə verir: "Düşmənimiz ocaq kimiydi. Biz yemək kimiydik"

Tonyükük kitabəsinin Güney üzü, 13-cü sətir:

Yuyqa erkli tupulğalı uçuz emiş
Yinçke erkli... üzgeli uçuz
Yuyqa qalın bolsar tupulğuluq alp emiş
Yinçge yoğun bolsar üzgüklük alp emiş...

İndiki türk dillərində:

Yuxa kimi olanı bölmək asan imiş,
Zəif olanı qoparmaq asan imiş.
Yuxa qalın olarsa bölmək çətin olar
İnce və qalın olarsa qoparmaq çətin olar.

1300 il bundan əvvəl yazılmış bu sətirlərə baxanda və onları təhlil edəndə gördüyümüz bu nümunə bizə bu yazıların ədəbi bir dildə yazıldığını, bu

ədəbi dilində həmin dövrdə müxtəlif türk birliklərinin, tayfalarının Ortaq Türk dili olduğunu, bu Ortaq Türk yazı dilinin Kül Təkin və Bilge Xaqandan qalan daş məktublarda da işlənmişinin və zəngin ədəbi bir dildə yazılmasının şahidi olur.

Tonyükük daş kitabəsi- Ortaq Türk dilinin yazı dilidir. Birinci və İkinci Göytürk dövləti, daha doğrusu Göytürk İmperatorluğunda çox sayda Türk boyları var idi:

başda Aşina sülaləsi olmaqla, bu dövlət bir neçə böyük Türk boyunun qurduğu bir "Birlik"(İttifaq) idi. Başmil, Karluk, Uyğur, Oğuz, Qırğız. Bu birlikdə bərqərar idilər. Birliyin qədim və əsil adı da TÜRK idi.

Bu birliyin içərisində çox

sayda ayrı-ayrı Türk boyları birleşirdi.

Türk boyları: Apar, az, Basmil, bayırqu, Bozoqz, Çigil, Kümül, Qarluq, Qay, Qırğız, Qurıqan, Doqquz Oğuz, On Ög, Sir, Tarduz, Tatar, Tongra, Töles, Türğiş, Uyğur, Yağma və başqaları...

Yad boylar: Kitan, Məncüd, Soğdağ, Tabğaç, Tangut, Tatabi, Toqar...

VI-XI yüzildə yaşayan bu türk boylarının danışıqlarında kimində az, kimisində isə çox səs birləşməsi, dil və ləhcə ayrılıqları, bir-birindən ayrı danışıq dilləri var idi.

Türk toplumlarının və tayfalarının bir-birindən ayrı türk danışıq dilləri olsa da, Göytürk dövlətində tək bir Ortaq Türk Yazı dili var idi. Bu Ortaq Türk Yazı dili: Qarkuq, Uyğur, Qırçaq danışıq dillərinə daha yaxın, Oğuz və başqa türk boylarının danışıq dilindən isə daha uzaq idi.

Qaşqarlı Mahmud "Divani Lügət Türk"-də rəngarəng türk boylarının fərqli danışıq dillərini təhlil edərkən, Qaraxanlı Dövlə-

tindəki Hakaniyə Türk yazı və danışıq dilini "ən gözəl türkçə"-dəyə tərif etmişdi. Bununla belə oğuzca danışıq dilinin ayrı duil bilgisi özəlliklərini də göstərmişdi.

Göytürk dövlətindəki Türk yazı dili bu dövlətin 745-ci ildəki məğlubiyəti ilə aradan qaldırılmadı. Göytürk dövləti süquta uğrasa da onun yazı dilini-yeni

Timur Kocaoğlu,
Miçiqaq universitetinin
professoru:

"Orhun yazılarında ortağ türk yazı dili və sonrası"

lə Ortaq türk yazı dilidir.

Orta Asiyadakı bu Ortaq Yazı dili İdil-Ural, Kırım, Şimali Afrikadakı Qırçaq Türk yazı dilləriylə eyni qrammatik xüsusiyyətlərə sahibdirlər.

Farsca yazı dili kimi göstərən Səlcuqlardan sonra, Anadoluda Türk bəylikləri Orta Asiyadakı Ortaq Türk Yazı dilini da-

Tonyükük yazısı qədim Ortaq Türk dilinin ilk böyük əsəridir

Ortaq Türk Yazı dilini ondan sonra gələn Uyğur Xaqanlığı, Qırğız Xaqanlığı, Qaraxanlı Dövləti dildəki xüsusi vurğu və sözləri dəyişməklə, dialektləri yeniləməklə işlək dil kimi saxladılar. Bu dövrlərdəki yazı dili ayrı bir Türk boyunun fərqli danışıq dili xüsusiyyətlərini saxlamaqla, yamsılamaqla dəyişmə-

Lakin, Qaraxanlı və Xarəzm dövlətləri çökəndən və 150 illik Moğol Hökmdarlığı başlayandan sonra, Türk yazı dilində fərqli dəyişikliklər oldu. Bir tərəfdən Xorasan, İran və Şimali Ərəbistanında yerləşən səlcuqlar da bu dövlətlərdə öz hakimiyyətləri dövründə türk yazısını yerinə, fars yazısını gətirdilər, onu rəsmi dil etdilər, bununla da Türk Yazı dilinə basqı başlandı.

Türküstanda-Orta Asiyada Əmir Teymur hakimiyyətə gələndən sonra, onun hökmdarlığı dövründə monqol hakimiyyətini yıxıb, qurduğu Teymurilər dövlətində Türk dilini yenidən dövlət dili elan etdi. Sonradan, bəzi tarixçilərin "Cağatay dili" dedikləri Türk Yazı dili, yeni bir yazı dili deyildi, Göytürklərdən bu günə qədər və Qaraxanlılar dövründə "Kütadğu Bilig"lə yüksələn Ortaq Türk yazı dili idi. XIV-XXI yüzilliklərdə yenidən yaşamağa və işlənməyə başladı.

Qızıl Orda dövlətində və Şimali Afrikada yazılmış kitabələrə "qədim qırçaq" dilində yazılıb, deyilsə də, bu da eyniy-

Yedi yüz Türkü yöneten
ulu şad idi, katil dedi,
katilani ben idim,
Bilge Tonyukuk.

vam etdirmək yerinə, bütünlüklə Oğuzların danışıq dilinə uyğun olaraq yeni bir Türk Yazı dili əmələ gətirdilər. Bu da indiki Anadolu Türkçəsidir. Beləcə XIV-XV-ci yüzillərdə iki ayrı Türk yazı dili inkişaf etməyə başladı: 1) Orta Asiyada - İdil Uralda—oturuşan Ortaq Türk Yazı dili, 2) Anadoluda Oğuzca-ya oxşayan Anadolu Türkçəsi.

Sonradan Osmanlı-İran savaşıyla bir-birindən ayrılan Oğuz boylarıyla bərabər Anadolu Türkçəsi də iki yərə bölünmüş oldu: Anadoluda Anadolu Türkçəsi Yazı dili işlənirən, Azərbaycanda Azərbaycan Türkçəsi Yazı dili işlənməyə başladı.

XVI və XX əsrlər aralığında isə, müxtəlif mədəni və siyasi məqsədlərlə daha çox sayda Türk boylarının bir-birindən ayrı yazılan dillərinin yayılmasının şahidi olur. Sözümlərin sonunda onu vurğulamaq istəyirəm ki, nə qədər ki, hələ başqa bir Ortaq Türk yazısını ortaya çıxarmamış, Tonyükük yazısını qədim Ortaq Türk dilinin ilk böyük əsəri adlanırı!!!